

Sógor Géza

Kisebbségi egyház: traumatikus tapasztalattól egy ekkleziológiai paradigmáig

Kivonat

Isten népe számára a szétszórás mind Babilonban, mind az újszövetségi korban azt jelentette, hogy kényszerű vagy küldetése részeként vállalt helyzetben kisebbségként kell élnie. Bár a nemzetközi irodalomban csak a 20. század közepétől kezdik a diaszpóra kifejezést kisebbségek megnevezésére használni, valójában a Dánielék babiloni példája, majd az első keresztyén gyülekezetek Földközi-tenger térségbeli küzdelme is kisebbségi létben fogant. Ebben a kisebbségi létben az eredeti küldetés felismerése és elfogadása jelentette a paradigmaváltást a borúlátó beletörődéstől a derűs jelenlétig. Ma a kisebbségivé vált keresztyén egyháznak is erre a váltásra van szüksége.

Abstract

For God's people, dispersion in both Babylon and the age of exile meant that they had to live as a minority, either by force or as part of their mission. Although the term diaspora has only been used to refer to minorities in international literature since the mid-20th century, in fact, the example of Daniel and his companions in Babylon, and later the struggles of the first Christian communities in the Mediterranean region were conceived in a minority context. In this minority existence, the recognition and acceptance of the original mission represented a paradigm shift from pessimistic resignation to cheerful presence. Today, the Christian church, which has become a minority, also needs this shift.

Bevezetés

Kisebbségi: ez a megnevezés egyrészt a többségi társadalom, a domináns csoport, a hatalom birtokosai térfelén született a saját társadalmi és politikai pozíciója megerősítésének érdekében, másrészt a 20–21. század egyoldalúan, néha kizárólagosan gazdasági keretek között mozgó gondolkodásmódjának szüleménye. Ez a gondolkodásmód mindent feláldoz a gazdasági növekedés oltárán. Így a gazdasági

növekedés bálvánnyá válhat, amelynek áldozva mennyiségi kategóriákba sorolunk mindent: termelést, termést, népet, még az egyházat is.

A felekezeti, etnikai és immár egyre inkább világnézeti kisebbségben élő erdélyi református egyház azzal is szembesül, hogy a demográfiai mélyrepülés és egyes erdélyi vidékek elnéptelenedése következtében egyre több gyülekezet fel kell hogy adja nemcsak anyaegyházközségi, de leányegyházközségi létformáját is, és szórányegyházközségbe szerveződő gyülekezetként kell továbbélnie, szolgálnia.

Az erdélyi reformátusság Trianon után traumaként élte/éli meg azt, hogy etnikai kisebbségi helyzetbe került. Hogyan viszonyult ehhez a traumához? Hogyan viszonyulhat másképpen?

„Nem lehet!”

Ennek a viszonyulásnak emblematisztikus képviselője Makkai Sándor teológus-püspök, nagy hatású író, közéleti szereplő.¹ Ő a kisebbségi helyzetet politikailag is, erkölcsileg is emberhez méltatlannak és így lehetetlennek nyilvánítja a *Nem lehet* című, már emigrálása után, 1937-ben megjelent írásában. Bevallása szerint nem politikai szemszögből közelítette meg a kérdést, hanem a humánumból. A keresztyén egyház azonban nem elégedhet meg a döntő kérdésekre adott, humánumból fakadó válaszokkal.² Csak sajnálhatjuk, hogy Makkai nem kísérelt meg az új helyzet adta döntő kérdésre teológusként is választ adni.

„Lehet!”

A Makkai cikkére született reflexiók közül roppant kevés a teológiai válasz. A közvitában és egyházi közbeszédben méltatlanul alulmaradó, de határozott teológiai értelmezési modell a László Dezsőé³ volt. Ő az új, kényelmetlen helyzetet az ige fényében vizsgálta. Összefoglalva a korábbi erdélyi általános viszonyulást a kisebbségi helyzethez, *A kisebbségi élet* című írásában megnevezi a téves viszonyítási

¹ Makkai Sándor (1890–1951) teológus, bölcsezt, író, püspök, vajdakamarási lelkipásztor, sárospataki, kolozsvári, majd debreceni teológiai tanár. 1926–1936 között erdélyi református püspök. Expatriálása felkavarta az erdélyi közéletet.

² Makkai Sándor: *Nem lehet. Láthatár*, 1937/2. 50.

³ László Dezső (1904–1973) református lelkipásztor, vallástanár, szerkesztő, levéltáros. Teológiai tanulmányait Kolozsvárt (1922–26) és a skóciai Glasgow teológiai főiskoláján végezte (1926–27). Szerkesztője (1930–40), felelős szerkesztője és kiadója volt a kolozsvári *Erdélyi Fiatalok* c. folyóiratnak. Vallástanári oklevelének megszerzése (1931) után vallástanár a Kolozsvári Református Kollégiumban (1932–40); a teológia magántanárává képesítették (1937). 1940-től lelkipásztor a kolozsvár-belvárosi egyházközségben. Az egyházkerület főlevéltárosaként nevéhez fűződik a református központi levéltár rendezése. Ld. még: Tőkés István: László Dezső. *Református Szemle*, 1974; Cseke Péter: László Dezső az Erdélyi Fiatalok körében. A száz éve született László Dezső emlékére. *Korunk*, Kolozsvár, 2004. július.

alapot, helytelen kiindulópontot. Ez a cikk abból a meggyőződésből indul ki, hogy a kisebbségi élet egyes viszonyainak eddigi tárgyalásánál egy lényeges és alapvető hibát követtünk el. Ez a hiba abban áll, hogy kisebbségi voltunkat a többségi sorsban élő magyarországi magyarsággal való összehasonlítás alapján állapítottuk meg. Úgy értelmeztük kisebbségi mivoltunkat, hogy elválasztva a magyarság nagyobb tömegeitől mi nem többségi, hanem kisebbségi sorsban élünk.⁴ Kiindulópontja nem etnikai/politikai volt, hanem teológiai/ekkleziológiai.

László Dezső nem rekedt meg a veszteségnél, a csalódottságnál és az ezekből fakadó kesergésnél. Azt mutatta meg, hogy keresztyén gyülekezetként, Isten szolgálatában a hirtelen ránk nehezedő bajban is Isten akaratát kell keresni és ahhoz kell igazodni, az élet és nem a halál tükrében kell a helyzetünket szemlélni. Nincs az a kényelmetlen helyzet, amelyben Isten ígéje ne mutatna irányt.

A kisebbség kérdésköre a Szentírásban

Szórvány az Ószövetségben

Sokan ott maradtak Babilonban, és ez a megváltozott helyzet a későbbi összetettebb szórványlét kezdetét jelentette. Eleinte a 'szétszórátás', a 'kisebbségi állapot' kifejezés földrajzi szétszóródást jelentett, az idegenben való jelenlétet jelölte. Később technikai jelleget nyert, és az Izráelen kívül élő zsidók helyzetének megjelölésére szolgált. Kiderült a választott nép számára, hogy Isten ígérete igaz, hogy van élet Babilonban is és Babilon után is. Kiderült, hogy idegen környezetben, kisebbségként is fenn tud maradni, ha hű marad Istenhez, ha ragaszkodik szövetségükhöz. A Babilonban, később a Földközi-tenger térségében önkéntes emigrációban vagy szétszórátásban élő zsidóság a keresztyén gyülekezet missziói megbízatása számára keretként, mai szóval infrastruktúraként, hálózatként szolgált. Ez a hálózat segítette a keresztyén gyülekezet hídszerepét megerősíteni a Római Birodalomban az első századokban. A traumatikus tapasztalat tehát később Isten népe javára vált. A kedvük ellenére való helyzetet Isten arra használta, hogy felkészítse őket eredeti küldetésük teljesítésére (Ézs 49,6 és 51,4).

A hazatérés vágya azonban nem szűnt meg. Nem véletlen, hogy a zsidó kánon szerint az Ószövetség utolsó könyve, a 2Kronika Isten népének Círusz általi összegyűjtése gondolatával zárul (36,23).⁵

⁴ A kisebbségi élet, 1935. In: *Erdélyi Magyar Adatbank*, 1997. 79.

⁵ Sógor Géza: *Kisebbségi egyház – az egyház mint kisebbség*. Exit Kiadó, Kolozsvár, 2025.

Szórvány az Újszövetségben

Főnévként és igeként három-három helyen fordul elő a διασπορά kifejezés az Újszövetségben: Jn 7,35; ApCsel 8,1–4 és 11,19; Jak 1,1; 1Pt 1,1. Ezek közül a Jn 7,35 földrajzi-etnikai értelemben beszél a szórványról, és a zsidó diaszpórára utal. Feltűnő, hogy a páli levelekből hiányzik a kifejezés. Az ApCsel 8,1–4 és 11,19 versekben Lukács a szétszórátást a keresztyén üzenet Római Birodalomban való egyetemes kiterjesztése mintegy feltételének és kiindulópontjának tekinti, és ezzel megalapozza a keresztyén szórványhelyzet pozitív értékelését.

A Jak 1,1 („Jakab, Istennek és az Úr Jézus Krisztusnak szolgálja, üdvözleteimet küldöm a szétszórtságban élő tizenkét törzsnek”) és az 1Pt 1,1 („Péter, Jézus Krisztus apostola, a Pontusz, Galácia, Kappadócia, Ázsia és Bitinia szórányaiban élő jövevényeknek”) arról tanúskodik, hogy az egyház a maga helyzete jellemzésére a szórvány kifejezést csak korlátozottan használta. A szórvány kifejezés kettős értelemben vált használhatatlanná: egyértelműen a zsidóságra vonatkozott, és negatív kicsengése volt. A zsidó diaszpóraértelmezés centripetális: az uralkodó fogalom az összegyűjtés. Ezzel szemben a keresztyén egyház diaszpóraértelmezése centrifugális: a szórványban a misszió helyét és lehetőségét látja.⁶

Hogyan kamatoztathatja ezt a kettős idegenséget a szórványteológia (W. Dantine)? Erre a kulcs a *híd szerep*. Az az egyház, amely tudatában van ennek az idegenségének, folyamatosan törekszik arra, hogy híd legyen önmaga és az őt körülvevő társadalom között. A híd kifejezés mindig magában hordoz egy kettős tapasztalatot, amely egyaránt sugallja az idegenséget az elkülönülés értelmében és az összekapcsolódást is. A híd szerepéhez hozzátartozik, hogy összeköti a különbözőket anélkül, hogy megszüntetné azok különbözőségét.

Az erdélyi református kisebbségi egyházképünk inkább a zsidó diaszpórafelfogáshoz és viszonyuláshoz hasonlít, és nem az újszövetségihez: hátránynak, netán büntetésnek, a rossz körülmények tartósságának tekintjük a szétszórátást, a nemzetestről való leszakadást, és valamilyen centripetális irányú visszarendeződésről álmodunk. A centripetális irány itt nem egy Jeruzsálemhez hasonló központot vizionál, mint a diaszpórazsidóság hazatérési vágya esetében, hanem egy nagyobb, népesebb, erősebb közösség létrejöttét, amely egyfajta visszatérés az elvesztett, megsiratott, jobb esetben meggyászolt állapothoz.⁷

100–103.

⁶Uo. 104–105.

⁷Uo. 113.

A keskeny út paradigmája. A szórványra kidolgozott ekkleziológia

Egy szórványra kidolgozott ekkleziológiának abból kell kiindulnia, hogy Krisztusnak nem voltak gondjai a számbeli kisebbséggel, a kiszolgáltatottsággal, a jövevény mivolttal. A *keskeny út* paradigmájának sarokpontja ennek értelmében a következő két felismerés: a keresztyén gyülekezet egyrészt Urának engedelmeskedő, szenvedő, örvendező és prófétai közösség, másrészt pedig jövevény, de papi nemzetség ebben a szekularizált világban.

Úrának engedelmeskedő, szenvedő, örvendező és prófétai közösség

Itt Oliver O'Donovan⁸ gondolatait hívom segítségül ahhoz, hogy Jézus Krisztus tanítványaiként visszataláljunk gyökereinkhez. Az egyház Isten országát képviseli azért, hogy uralma alatt él, és ez alá az uralom alá hívja meg a világot. Az egyház elismétli a Krisztus-eseményt, és így hirdeti azt a világnak. Ezáltal egy közösséget, egy Krisztusnak engedelmeskedő társadalmat hoz létre, amely gyülekezik, szenved, örvendező és prófétai módon szól. O'Donovan az ekkleziológia számára a teológiai keretet Jézus Krisztus adventje, szenvedése, halála, feltámadása és megdicsőülése mentén alakítja ki. Pál apostol, amikor Timóteust tanáccsal látja el, hogy hogyan vezesse „Isten háztartását”, az igaz vallás titkára hivatkozik (*mysterion*), ami a Krisztus-esemény kinyilvánítása: megjelent testben, megigazult lélekben, tanúskodtak róla, kihirdettetett, hittek benne, és dicsőségben felvitetett (1Tim 3,14–16). Az *igazság oszlopa és alapja* az a kézzelfogható társadalmi forma, amely a *mysterion*nak strukturált és intézményi kihirdetése, ahogyan az Ősz-ben a templom és annak elemei Isten jelenlétét hirdették.

a. Az egyház nem olyan közösség, amely uralkodna a földi birodalom felett, vagy amelynek tagjai rendelkeznének a saját életükkel; nem olyan közösség, amely kiszolgáltatott lenne a sorsának, végzetének. Az egyház *gyülekező* közösség egy atomizálódó világban és Isten szeretetében erősen gyökerező közösség egy gyökértelen társadalomban. Ez a közösség az uralkodó Ura és Királya köré gyűl össze, és nem saját vagy egy csoport érdekében. Engedelmességből, és nem félelemből

⁸ Oliver O'Donovan (1945) brit kortárs keresztyén etikus, az Oxfordi Egyetem erkölcs- és pásztorálteológia Regius professzora. Főbb művei: *The Desire of the Nations: Rediscovering the Roots of Political Theology*. Cambridge, 1996; *The Ways of Judgment*. Eerdmans, Grand Rapids, 2005; *The Just War Revisited*. Cambridge, 2003; Joan Lockwood társszerzővel: *Bonds of Imperfection: Christian Politics, Past and Present*. Eerdmans, Grand Rapids, 2004.

gyülekezik. A gyülekezés az uralkodó motívum például a Máté evangéliuma első felében, Jézus nyilvános galileai igehirdetésétől kezdve. Elhívta a tizenkettőt. Nagy sokaság követte. Akik tanulni akartak tőle, követték őt (Mt 4,23–5,1). Galilea jelentősége kettős: az északi törzsek otthona, azoké, akik először mentek száműzésbe, másrészt kapcsolópont Izráel és a pogányok között. Ezért idézi Máté Ézsaiás jövődölését a népről, amely „sötétségben volt, és nagy világosságot látott” (Mt 4,15–16, ill. Ézs 8,23–9,1). Ezzel elkezdődött a kettős gyülekezés, a száműzött Izráel és a pogányoké.

b. Az egyház egy *szenvedő* közösség, amely folyamatos konfliktusban van a Krisztus által legyőzött fejedelemségekkel és hatalmakkal. Itt a János apostolnál konkréttá váló vértanúságról beszélünk. A pártoszi Jánosnál az egyház valójában egy mártírközösség: „...és láttam azoknak a lelkét, akiknek fejét vették a Jézus bizonyoságtételéért és az Isten beszédéért” (Jel 20,4). A Jelenések könyvében a mártírok alatt János az egész egyházat érti. Az egyház szenvedése tanúskodás Isten igazságosságáról és a világban levő bűnről.

A keresztyének szenvedése az egyházban olyan, mint Krisztus szenvedése: helyettes. Együtt szenvednek a gyülekezetben és a gyülekezetért, mások javára. Az apostoli egyház úgy értelmezte szenvedését, mint tanúskodást: tanúskodást egyszerre Isten igazságosságáról és a világ bűnéről. Az egyház, Krisztushoz hasonlóan, sokszor ártatlanul szenvedett, de a bűnösökkel való azonosulásban.

Az úrvacsora jegye a szenvedő egyházat is jelöli. Ez a jel formálja az egyházat. Az egy kenyér – egy test közösségét formálja (1Kor 10,17). Az egyház azoknak a közössége, akik nemcsak Krisztusnál gyülekeznek, hanem vele egyek az ő halálában.

A szenvedés nem értelmetlen, ahogyan azt a földi birodalomban gyakran hangoztatják, és ahogyan például a szegénység, betegség, öregség formáiban megélik.

c. Az egyház, válaszul Krisztus megdicsőülésére, egy *boldog* közösség. Ez minden lehetséges szenvedés ellenére abban rejlik, hogy annak a Lelke lakik benne, aki feltámasztotta Jézust a halálból (Róm 8,11). Ez a feltámadás üzenete egyházon belül és kívül. A feltámadásban az egyház a legnagyobb győzelmet és a teremtés rendjének helyreállítását ünnepli. Ez az öröm a keresztyének teremtett világgal szembeni magatartásának a gyökere. Az öröm egy erkölcsi tartás, és ez nem függ belső vagy külső körülményektől. A feltámadás öröme és az erkölcsi élet kapcsolata szépen jelenik meg az 1Pt 1,1–15 verseiben: Jézus feltámasztásával lehetőség nyílt az újjászületésre, az életre, reménységre, örökségre, a kimondhatatlan, dicsőült öröme. Ez az öröm abból a kegyelemből táplálkozik, amelyet majd Krisztus hoz. Segít engedelmesen az élet minden területén szent életre berendezkedni. Az

egyház öröme Isten cselekedetéből táplálkozik, azt ünnepli, abban osztozik mindenki. Az Úr napjának a megszentelése, ünneplése az egyház feltámadásörömeinek a jele. Ez maradandó öröm egy olyan társadalomban, amelyben a rövid, ideiglenes örömnél inkább a hedonizmus és a fogyasztáshoz van köze, semmint egy bizonyos erkölcsi tartáshoz vagy mentalitáshoz.

d. Az egyház Krisztus megdicsőülésére válaszul Isten szavát szólja. Isten igéje az a beszéd, amit Isten intéz az emberhez, de az is, amelyre meghívja az embert, hogy hozzá, teremtetőjéhez intézzen. Ez azt jelenti, hogy az egyháznak *prófétainak* és *imádkozónak* kell maradnia. Prófétálni azt jelenti, hogy itt és most Istentől származó szót szólni az egyházban, de a világban is. Prófétálni azt jelenti, hogy a jelenlegi helyzetet Isten beszéde tükrében kell elemezni, nevének nevezni. Az egyház a világnak profétál. Megismeri annak helyzetét, és ítéletet mond róla. Amikor az egyház imádkozik, akkor – vallotta már az apostoli egyház is – Isten országa erői munkálkodnak (Róm 8,26). János apostol látomásában az egyház imádságait egy tömjénező jelképezi: „És jött egy másik angyal, megállt az oltárnál aranytömjénezőt tartva, és adatott annak sok tömjén, hogy minden szent imádságához tegye az aranyoltárra, amely a trón előtt volt. És felment a tömjén füstje a szentek imádságával az angyal kezéből Isten elé. Azután vette az angyal a tömjénezőt, és megtöltötte azt az oltár tüzével, és levetette a földre, és mennydörgés, égzengés, villámlások és földrengés támadt.” (Jel 8,3–5)⁹

Az egyház mint jövevény, ugyanakkor papi nemzetség egy szekularizált világban

A kisebbségi egyház önértelmezésében nagy segítséget nyújt a bibliai jövevény kifejezés. Az Ószövetségben gyakran emlékezteti Isten a népet arra, hogy jövevény (גֵר) volt: 1Móz 21,23; 1Móz 28,4; 5Móz 23,7. Az Újszövetség leggyakoribb két kifejezése a jövevényre, idegenre a *παροιμία* és *ξένος*: Mt 25,35.38.43.44; 1Pt 1,1.17 és 2,11; Ef 2,19; ApCs 7,6.29.¹⁰

Stefan Paas szerint a jövevénység és a papság két pólusa elengedhetetlen a szekuláris környezetben élő kis keresztyén gyülekezetek missziói identitása számára. Az 1Pt 2-ben kétszer nevezi az olvasóit papoknak: *szent papság* (πνευματικοί ιερατευμα 2,5) és *királyi papság* (βασιλειον ιερατευμα 2,9). Ezzel a kifejezéssel Péter apostol az ószövetségi Izráel történetének két fordulópontjára utal: a pusztai

⁹ Oliver O'Donovan: *The Desire of the Nations: Rediscovering the Roots of Political Theology*. University Press, Cambridge, 1996, 174–192. Ford. tölem.

¹⁰ Sógor: i. m. 128–131.

vándorlásra és a száműzetésre. Mindkét fordulópontot mozgalmasság és misszió jellemezte. Az első fordulópont az, amikor Isten népévé válnak a Sínai-hegynél (2Móz 19,5–6). Itt hangzik el, hogy Isten kiválasztotta őket szövetségébe. A minden népek, az egész föld Isten egyetemes igényére utal, és egyben jelzi Izráel missziós megbízatását. Ez visszhangzik Péter levelében. Párhuzamot von a pusztai vándorlás és a szétszórásban „vándorló” keresztyén gyülekezetek élete között, amelyek idegenek a világ számára. Az is párhuzam, hogy később, a letelepedés során a papoknak nem volt saját földjük, „az Úr volt az osztályrészük” (5Móz 10,9). Szent *papság*, mert Isten elkülönítette őket, akik Istenhez és nem a földhöz kellett hogy kötődjenek. Sok írásmagyarázó a *királyi papság* kifejezésben nemcsak a 2Móz 19-re való utalást fedezi fel, hanem annak egy tágabb értelmezését az Ézs 42–53-ban. A babiloni száműzetés szintén olyan fordulópont volt, amely során a nép gyökértelenné vált. Ebben a helyzetben új feladatot kap a nép. Ezekben a fejezetekben Ézsaiás az Úr szenvedő szolgájáról beszél néhány énekben. Ez a szolga egyszerre király és pap. Ennek a szolgának különleges küldetése van: azért helyezi őt Isten a népek közé, hogy „törvényt hirdessen a népeknek” (42,1), és számukra „világosság legyen” (42,6; 49,6). Beszédes a párhuzam a 2Móz 19-cel: egyszerre király és pap, akinek küldetése van a népek között. Az első keresztyének egyértelműen a Messiással azonosították a szenvedő szolgát. Ami nem sikerült a népnek (ti. királyi és papi küldetés), azt az Úr szenvedő szolgája fogja beteljesíteni. Az újszövetségi gyülekezet ezzel a Krisztussal van közösségben. A gyülekezet papi jellege Krisztusban gyökerezik (erre utalnak a 2,3–5-ben a *lelki ház*, az *élő kövek*, a *lelki áldozatok* kifejezések).

Az egyház mint jövevénynemzetség a mai gyülekezetet arra buzdítja, hogy keresse, erősítse krisztusi identitását. Az egyház mint királyi papság egy pozitív metafora, hiszen az ilyen egyháznak pozitív viszonya van a világgal, amelyben küldetése van. A papságmetafora kettős irányt határoz meg az egyház küldetésének: a világot képviseli Isten előtt és Istent képviseli a világ előtt. Az egyház úgy járul Istenhez, mint egy hálaadó, dicsőítő, liturgus közösség, és tanúskodva, türelmesen, befogadóan, barátságosan van jelen a világban. A papok meghatározásuknál fogva olyan kisebbségi közösség, amely a környezete békességét szolgálja. Nincs semmi rendkívüli egy töredezett, kisebbségi egyházban, hisz ez az egyház „természetes állapota”. A „jövevények és papok” egyházmintája ezért sokatmondó és jól használható a posztkeresztyén Európa sajátos helyzetében is.¹¹

¹¹ Stefan Paas: *Vremdelingen en priesters, Christelijke missie in een postchristelijke omgeving*. Zoetermeer, 2015, 185–196, 218. Ford. tőlem.

Az evangélium üzenetét keresve traumatikus helyzetben, az akadálnak tekintett állapotban egy Istentől kapott régi-új feladatot fedezhetünk fel: a kisebbségi egyházi létforma lehetőség arra, hogy visszatérjünk evangéliumi gyökereinkhez, egyházként elfogadjuk, hogy jövevények és papok vagyunk abban a világban, amely változatlanul Istené, és amelyben változatlanul küldetésünk van. Egy ilyen visszatérés azt is eredményezi, hogy szakítunk az emberi (számbeli többségtől, hatalomtól függő) megoldások bálványozásával. „Isten majd megmér, nem megszámol bennünket” – mondta volt Christoph Klein erdélyi evangélikus püspök. Ne a létszámunk, hanem a súlyunk növelése kösse le Isten országát kereső gyülekezeti energiáinkat, terelje mederbe gyülekezetépítő terveinket, módszereinket. Ha ezen az úton elindulunk, akkor az akadály (kisebbségi egyház) előtt nem menekülni fogunk, hanem abban Istentől „ajándékba kapott lehetőségeket” (László Dezső) fedezünk fel. Ez a kereső felfedezés, ez az *erdélyi református kaland* – Wilhelm Dantine¹² után szabadon – elfordíthat bennünket az aggodalmaskodástól, a bezárkózástól, az elszigetelődéstől, és megteremtheti tájainkon is a keresztyén egyházhoz egyedül méltó őszinte és nyílt párbeszéd kultúráját.

¹² Wilhelm Dantine (1911–1981) az osztrák protestantizmus meghatározó alakja, a Bécsi Egyetem Evang. Teol. Fakultásának professzora (1963–1981). *Protestantisches Abenteuer. Beiträge zur Standortbestimmung der evangelischen Kirche in der Diaspora Europas*. Szerk. Michael Bünker. Tyrolia, Innsbruck–Wien–Göttingen, 2001.